

Людмила Іваннікова



## ФОЛЬКЛОРНІ СЮЖЕТИ, ІНКОРПОРОВАНІ В УСНІ МЕМОРАТИ ПРО ГОЛОД 1932–1933 РОКІВ

DOI: 10.5281/zenodo.4679456

© Л. Іваннікова, 2021. CC BY 4.0

**Мета статті:** з'ясувати фольклорне походження окремих сюжетів, інкорпорованих у спогади про голод. **Методологія.** Автор застосовує порівняльно-типологічний метод. **Наукова новизна.** Існує три найбільш поширені сюжети, які зустрічаються в багатьох розповідях. Автор наводить цілу низку доказів того, що це фольклорні тексти, а саме: наявність варіантів, побутування їх у дуже віддалених один від одного регіонах та майже повна ідентичність включених у них віршованих зразків. **Висновки.** На передній план виводять образ народного співця, який привселюдно виконував антирадянські пісні та думи й полатився за це життям або зазнав переслідувань. Такі випадки були непоодинокими. Автор статті вбачає в цих розповідях не реальні спогади, а типовий фольклорний сюжет. Однаковий не лише розвиток сюжету, а й текст пісні, яку виконує кобзар у момент, коли його ведуть до відділку міліції. На думку автора, оповіді про ці випадки фольклоризувались і поступово перетворились із меморату на фабулат, близький до анекдоту. Цей сюжет дійшов аж до наших днів У правдивість цієї події вірять і ті, хто розповідає, і ті, хто слухає і записує. Така схема характерна для всіх варіантів сюжету. Варіюється лише кінцівка. Для обґрунтування своєї гіпотези автор наводить різні версії досліджуваного сюжету, записані в різний час і в різних регіонах України. На думку автора, пізнішими слід вважати ті, у яких йдеться про загибель кобзаря. Побутування низки віршів-моностроф про загибель під час голоду коней спричинило зародження ще одного фольклорного сюжету – про коня, який ходив із плакатом/запискою/табличкою на ший/коло хвоста/у гриві. На ній був написаний політичний вірш. Безсумнівно, що й цей сюжет породили цілком реальні події. Очевидно, що він був дуже популярним. За змістом він також близький до анекдоту. Сміховий елемент закладений у вірші, включеному в сюжет. На першому етапі творення цього фабулату сюжетотворчу функцію виконував вірш. Монострофа була стійким елементом сюжету, який практично залишався незмінним. Але згодом, у процесі трансляції, уже прозова частина стала сюжетотворчим елементом. Автор наводить яскраві приклади фольклоротворчого процесу. Третій оригінальний сюжет пов'язаний із куркою, яку господар використав для демонстрації протесту проти непомірних продподатків. Цей наратив також типологічно споріднений із попереднім і схожий на анекдот із трагічним змістом. Він так само фіксувався у різних регіонах України, і не лише як прозовий, але й як музично-вербальний текст.

**Ключові слова:** усні меморати про голод, фольклоризація, фольклоротворення, вірші-монострофи, політичний фольклор, протестний фольклор.

У монографії «Двадцять століття в українському фольклорі» професор Роман Кирчів ставить низку завдань перед наступними дослідниками народної творчості. Одне з них таке: «В зібраному серед народу матеріалі про голодомор треба уважно розібратися, що з нього характеризується ознаками фольклорності чи фольклоризації, а що просто залишається на рівні звичайних свідчень – спога-

дів, повідомлень, одноразових текстів»<sup>1</sup>. Саме це завдання ми й спробуємо вирішити в нашому дослідженні.

Як відомо, усні меморати та оповідання про голод 1932–1933 рр. наповнені значною кількістю фольклорних текстів антирадянського спрямування – частівок, віршів-моностроф, приказок, прислів'їв, уривків дум, навіть молитов і проклять, у яких народна сатира та гумор поєднуються із глибоким трагізмом. Значну увагу в спогадах приділяють і виконавцям фольклору, і обставинам виконання, і навіть передумовам виникнення того чи іншого твору або сюжету. І тут на передній план виводять образ кобзаря, сліпого лірника, народного співця, який привселюдно виконував антирадянські пісні та думи й який, звісно ж, поплатився за це життям або зазнав переслідувань.

Характерний у цьому плані спогад Прокопа Карповича Чепіги, 1924 р. н., мешканця села Великий Хутір Драбівського району Черкаської обл., який у 1930-х роках був поводитирем кобзаря Івана Реміня з-під Полтави. Ходячи по хатах або співаючи на базарах, кобзар завжди остерігався людей «з великими вухами» – начальників-активістів. Тому найгостріші свої твори, за свідченням П. Чепіги, він співав у степу або в лісі з метою їх трансмісії для наступних поколінь через свого поводиря (просив поводиря все добре запам'ятати). Оповідач згадує типовий для того часу випадок переслідування сліпого кобзаря: «Під Золотоношею в одному селі був серед селян якийсь начальник – і потягли діда в сільську раду, лаочись: “Ти контра, опортуніст, петлюрівське охвістя!” Забирали в діда Івана Реміня кобзу, але дід вчепився в неї кліщем: хай катують його, а не віддасть, і я зчинив гвалт. Начальник сільради відступився, заштовхав нас у холодну кімнату, пригрозив, що дорога нам буде на Соловки. Вночі сторож нас випустив, сказав, куди йти, щоб не зловили, ще й дав по печеній картопл[ин]і і по шматку житняка»<sup>2</sup>.

Безумовно, такі випадки були непоодинокими, тож не дивно, що серед народу поширювались і розповіді про них. Порівнявши розповіді респондентів із різних регіонів України, ми дійшли висновку: перед нами не реальні спогади, а типовий фольклорний текст. Адже окремі його частини переказують буквально тими самими словами, тобто мають певну формульність. Однаковий не лише розвиток сюжету, а й текст пісні, яку виконує кобзар у момент, коли його ведуть до відділку міліції. Основою цього твору міг справді бути спогад про конкретну подію. Тож основна лінія сюжету така: кобзар (лірник, сліпий жебрак) співає на базарі частівки про голод чи про певні політичні події. Його хапає міліціонер. Коли виконавець дізнається, хто й куди його веде, він голосно співає пісню про те, що міліціонер став поводитирем. Це викликає глузливу реакцію слухачів. Осміяний міліціонер відпускає старця. Але в процесі трансляції відбулася фольклоризація оповіді. Поступово образ кобзаря, лірника чи просто сліпого барда узагальнюється, перетворюється на трагічний образ-символ. У народній свідомості він не просто героїзувався, а навіть сакралізувався. Адже саме кобзарі й інші виконавці фольклору не лякалися смерті й виступали проти комуністичної системи. Й отже, у багатьох спогадах йдеться уже не про конкретні випадки, які спостерігали очевидці, а про загальну, типову ситуацію, можливу будь-де. Тобто ми маємо справу не з численними історичними фактами, як здається на перший погляд, а з варіантами фольклорного твору, пристосованого до географії певної місцевості. Усі ці варіанти включені до спогадів про зовсім різних людей.

На прикладі таких текстів спостерігаємо, як фольклоризувалися спогади очевидців, як поступово перетворювались вони із меморату на фавулат. Закріпивши в собі стійкі елементи сюжету, твір швидко поширився серед народу. Саме завдяки цим стійким елементам він дійшов аж до наших днів і в спогадах очевидців голоду «прикладається» до кожної розповіді, у якій згадуються виконавці

<sup>1</sup> Кирчів Р. Ф. Двадцять століття в українському фольклорі. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2010. С. 189.

<sup>2</sup> Воля Олесь. Мор: Книга Буття України. Київ: Кобза, 2002. С. 457.

антирадянського фольклору. Важливо й те, що в правдивість цієї події вірять як ті, хто розповідає, так і ті, хто слухає і записує. Така вже особливість людської пам'яті: адже ми запам'ятовуємо не лише ключові формули усного тексту, а й самі картини, які малює наша уява в процесі прослуховування певної оповіді. Якщо це було в дитинстві, то не дивно, що в похилому віці людина, коли відобуває з пам'яті певні символи та картини, впевнена, що бачила їх сама. Ця схема (виконання – арешт – висміювання міліціонера – звільнення або знищення виконавця) характерна для всіх варіантів сюжету, варіюється лише кінцівка.

Ще одна важлива причина швидкого поширення та надійного збереження тексту в народній пам'яті – близькість його фабули до анекдоту. На це вказує комічний розвиток подій та несподівана розв'язка, а також гротескний образ міліціонера. Власне, здається, саме в цьому й полягав увесь сенс оповіді: висміяти, знешкодити, принизити представника влади, який, будучи грізним і жорстоким, раптом знічується і втікає перед немічним старцем. Можливо, саме пісня кобзаря і стала прототекстом досліджуваного сюжету, адже вона немов вимагає пояснення, коментаря, контексту, і таким контекстом стало оповідання про арешт виконавця.

Для підтвердження правдивості нашого припущення розглянемо різні версії досліджуваного нами сюжету, записані в різний час і в різних регіонах України.

Одним із перших зафіксував його кореспондент Етнографічної комісії І. Я. Ільченко в селі Іванківці Глинського району Кременчуцької округи<sup>3</sup>. Вперше опублікувала його В. Борисенко у 2007 р. Наведемо її цитату повністю: «Такі пісні [про колгоспи. – Л. І.] співали у людних місцях кобзарі та лірники, за що їх арештовували, били, нищили їхні інструменти.

Пита зима у мороза:  
Чи є чоботи у СОЗа?  
Нема чобіт, самі лапті –  
Розлитиця СОЗ на клапті.

Записувач занотував до пісні й примітку: «Цю пісню співав старий сліпець на базарі, і коли міліціонер його за це арештував і вів у міліцію, то він ще далі приспівував:

Ой дивіця, люди добрі,  
Який тепер світ настав,  
Міліцай сліпому старцю  
Поводатирем став!»<sup>4</sup>

Записи надісланих до Етнографічної комісії матеріалів датуються приблизно 1920–1931 рр., тож імовірний час виникнення цього сюжету – період утворення СОЗів, тобто 1924–1928 рр.

Фактично цю саму історію, але вже про кобзаря із Богуслава, якого заарештували й згодом розстріляли НКВДисти, розповів письменнику Олександру Міценку колишній в'язень сталінських таборів, мешканець с. Мисайлівка Богуславського р-ну Київської обл. Петренко Нечипір Никифорович. На жаль, О. Міценко зробив літературну редакцію цього спогаду, та все ж у ній простежується основна лінія сюжету: «Співав кобзар як ангел небесний, що нічого не боявся:

На наш край веселий, тихий  
Сталін–кат накинув лихо...

Натовп, що зібрався навколо співця, шумів як ліс перед бурею. Раптом, як гробаки з-під землі, перед людьми з'явилися троє в шкірянках – енкаведисти.

<sup>3</sup> Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії імені М. Т. Рильського. Ф. 1. Од. зб. 866. Арк. 22.

<sup>4</sup> Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. Київ: Стило, 2007. С. 68.

– Розійдись! Стрілять будемо! – закричав один, розмахуючи зброєю. Другий вхопив співця за груди, – старенька латана одіж розірвалася на шматки.

– Народ, мерзавець, баламутиш! – лютував третій.

Вхопили енкаведисти кобзаря під руки і повели кудись. Не втихав трагічний прихлип кобзаревого голосу:

Погляньте, людоньки,  
Який тепер світ настав:  
Енкаведист у сліпого  
Поводирем став.

І повели його вулицею в напрямі тюрми. Натовп ішов за ними. Кобзар чув лише тупіт людських ніг. Як заповіт, він повторював:

Не забувайте моїх пісень!  
Я сліпий, але я бачу,  
Бачу, люди, ваше горе,  
Станьте сміло, крикніть громом:  
Дай нам хліба, людоморе!»<sup>5</sup>

Тут перед нами вже героїчний народний співець, що закликає народ до повстання проти сталінського режиму.

У спогадах Логвиненка Івана Михайловича, 1922 р. н., мешканця с. Ольшаниця Таращанського р-ну Київської обл., опублікованих Лідією Коваленко та Володимиром Маняком, старий кобзар, що співав у сквері біля вокзалу, відмовляється від запропонованого йому шматка хліба заради дітей, які вмирають з голоду: «Пріська Коса дістала окрасць хліба і поклала старому на коліна. А він навіть не глянув на той хліб.

– Мені, дочко, вже нічого не треба. Оддай дітям. Бережіть, люди, дітей. Нас не буде, а їх рятувати треба»<sup>6</sup>.

У тій самій Книзі-Меморіалі «33-й: Голод» опубліковано розповідь сім'ї Григорія Федоровича, 1918 р. н., уродженця с. Локня Роменського р-ну на Сумщині, про випадок на базарі в Ромнах. Ідеться про сліпого лірника, який сидів прямо на землі й грав на «катеринці» та співав заборонені пісні. Важливо, що одна з цих пісень була відома, «Я сьогодні щось дуже сумую» (оповідач її наводить повністю), а інша – уривок відомої «Думи про голод», авторство якої приписується Єгорові Мовчану:

[...] Забирають дітей України,  
Засилають в далекий Сибір,  
Щоб не чули, як плаче Вкраїна,  
І не сміли вертатись звідтіль.

Скінчилася пісня. Та раптом додаток:

В тридцять першому году  
Вже пізнали ми біду,  
В тридцять другому году  
Їли люди лободу.  
В тридцять третьому году  
Помирають на ходу.

То була, мабуть, остання його пісня. Зненацька підійшли двоє в цивільному і забрали співака»<sup>7</sup>.

---

<sup>5</sup> Воля Олесь. Мор: Книга Буття України. С. 852.

<sup>6</sup> 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ: Радянський письменник, 1991. С. 282.

<sup>7</sup> Там само. С. 510.

І якщо про фольклорність двох останніх сюжетів ще можна посперечатися, то записана нами 1989 р. розповідь Марії Юхимівни Борисенко, 1914 р. н., уродженки с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл., про сліпого балалаечника Бориса, що співав по базарах у 1930–1940-х роках, спростовує всякі сумніви. У її спогад інкорпорований саме той фольклорний сюжет, який зафіксував кореспондент Етнографічної комісії у 1920-х роках.

Згідно з розповіддю М. Борисенко, родом він був із села Гороб'ївки Бориспільського району, звався Борис, ходив з поводитирем (з дитиною або з жінкою), грав на балалайці, співав переважно жартівливі пісні й політичні частівки, – про розкуркулення, про колгоспне життя. «Міліція тоді його ловила, прогнали, щоб він не співав. Ну заберуть, до посідить там, в міліції – да шо з його, сліпого». Це все діялось до війни, а під час війни Борис викривав у піснях гітлерівських окупантів, які так само грабували Україну:

«Пришли, Гітлер, мила,  
Бо вже в вошей крила,  
Як до тебе полетят,  
Тобі уші об'їдят»<sup>8</sup>.

Дак його й били, і забирали в старостат. Ну й і випустят... Співав ще:

Жито, пшениця й горох  
Поїхали в Німеччину втрох,  
А ячмінь сміється,  
Що на Україні хлібом остається»<sup>9</sup>.

Трагічно склалася доля цього виконавця: після пограбування, залишившись на вулиці без засобів до існування, він наклав на себе руки.

Важко сказати, що в цьому спогаді є правдивим, а що – плодом народної фантазії. Але от що важливо: академік Андрій Лобода у контексті статті «Від частушки до пісні “довгої”», опублікованої 1928 р. в «Етнографічному віснику», подає репертуар сліпого співця Бориса Олихванова, – його пісні записав 1926 р. учитель Г. Равчук на ярмарку в Броварах. За свідченням Г. Равчука, співець живе «у м. Барішполі, але більше буває в околичних селах і по ярмарках. Водить його жінка. Співає Борис частушки під акомпанемент балабайки. Люди різного віку, старі і молоді, люблять слухати Бориса. Найпопулярніші його частушки, що їх співає Борис, – це про зміну влад, “продрозверстку”, Махна. Бориса добре знають найбільш молоді хлопці і прохають, щоб співав»<sup>10</sup>.

Безсумнівно, йдеться про одну й ту саму особу. Тож біографічні дані, наведені Марією Борисенко, можуть відповідати дійсності. Однак епізод про випадок на базарі міг уже бути запозичений із фольклорної традиції:

«А в Дарниці співав якусь пісню. Так міліціонер його забрав да й веде в міліцію. Дак він питає:

– Куди ви мене ведете?  
– В міліцію.  
– А хто ж це мене веде?  
– Сам начальник міліції!  
Дак він почав співать:

Ой Боже мій милостивий,  
Який же це світ настав,  
Шо начальник міліції  
Поводатиром став!

<sup>8</sup> Записала Л. В. Іваннікова 15.05.1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Борисенко Марії Юхимівни, 1914 р. н. Архів автора.

<sup>9</sup> Там само.

<sup>10</sup> Лобода А. В. Від частушки до пісні «довгої». *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 7. С. 51.

Дак тоді його міліціонер покинув да втік. А той остався, сліпий. Вже ж не стояв коло його! Чого буде? Шоб ше що заспівав? Бо йому ж стидно, це ж не без людей же ж було!»<sup>11</sup>

Безглуздо було би з'ясовувати, котрий із наведених варіантів давніший, а який має пізніше походження. Однак важливо, що всі ці варіанти включені до спогадів про зовсім різних виконавців, що яскраво засвідчує опис їхнього життя та репертуару. Проте, на нашу думку, пізнішими слід вважати ті, у яких ідеться про загибель кобзаря: дошкульна пісня у 1930-х роках уже не злякала міліціонера/енкаведиста, а стала смертним вироком для самого виконавця.

Наголошуємо, що ми не намагаємося спростувати правдивість подій, висвітлених у спогадах очевидців, чи заперечити самі факти побиття та фізичного знищення виконавців фольклору. Ідеться про фольклорний чи будь-який інший усний наратив, який у процесі трансляції втрачає зв'язок із автором та історичною дійсністю і починає жити за законами усної традиції.

Значна увага в спогадах про голодомор приділялася коням. Це й не дивно, адже кінь був найціннішим помічником у господарстві, не кожен селянин міг розжитись на власні коні. А в часи колективізації їх насильно відібрали в селян, прирекли, так само, як і людей, на голодну смерть у колгоспах. Багато згадок про те, як виснажені тварини блукали селом у пошуках їжі, як падали прямо на дорозі або в колгоспному дворі. Іноді їх дорізували та з м'яса робили ковбасу, яку давали дітям у школі. Ця ковбаса фігурує у різних частівках і віршах-монострофах:

Сидить Сталін на лугу,  
Гризе кінську ногу.  
– Что это за гадина,  
Советская говядина?<sup>12</sup>

Школярі ж у свою чергу виспівували на перервах:

Товарищ Ворошилов,  
Кобыла без хвоста,  
Давай ее зарежем –  
И будет колбаса;<sup>13</sup>

або ж:

Товариш Ворошилов,  
Война уж на носу,  
А конница Буденного  
Пошла на колбасу!<sup>14</sup>

У зв'язку з цим виникла низка частівок чи приказок, які співались/проказувались від імені коня чи кобили. Такі твори фіксували Г. Сенько, Ю. Семенко, В. Пахаренко та інші записувачі. «Так між людьми тихо співали частушки, щоб не почуло НКВД:

Ходю, блукаю,  
СОЗа шукаю,  
СОЗа не найду –  
На миловарню піду», –

згадує Баштаненко Василь Васильович, 1924 р. н. с. Новопокровська Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.<sup>15</sup>

<sup>11</sup> Записала Л. В. Іваннікова 15.05.1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Борисенко Марії Юхимівни, 1914 р. н. Архів автора.

<sup>12</sup> 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. С. 461.

<sup>13</sup> Там само. С. 461.

<sup>14</sup> Там само. С. 461; Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору / Упоряд., передмова, вступ і примітки Ю. Семенка. Львів: Вечірня година, 1992. С. 38.

Не виключено, що саме побутування таких моностроф спричинило зародження ще одного фольклорного сюжету – про коня, який ходив із відповідним плакатом/запискою/табличкою на шиї/коло хвоста/у гриві. Цей сюжет має два варіанти: кінь живий, ходив сам по селу або зайшов у двір, у садок; кінь мертвий, політичні/сатиричні вірші знаходять де-небудь біля туші. Ось типова розповідь Макухи Марії Михайлівни, уродженки с. Сурська Михайлівка того ж таки Солонянського р-ну: «Запам'яталось, що під час голоду по селу ходили безпритульні коні. Один з них зайшов і у наш двір. Худючий – сама шкіра й кістки. А на шиї табличка з написом:

Ходжу, блукаю,  
СОЗу шукаю,  
А як найду –  
На ковбаси піду»<sup>16</sup>.

Майже ідентичний випадок згадує Карпець Володимир Федорович, 1921 р. н., уродженець с. Бобрик Роменського району Сумської обл. Записала його 2002 р. студентка Національного університету Києво-Могилянська академія Мар'яна Новак:

«Одного разу у 1933 р. мій старший брат Олексій рано вискочив на двір. Дивиться, – аж до воріт прив'язаний кінь. І говорить: “Тато, кінь прив'язаний до воріт!” Ми всі повибігали у двір. Я і брати роздивилися – гарний кінь! Почали читати, що написано гарно чорнилом на фанері:

Іду, блукаю,  
Світа шукаю,  
Здохну, пропаду,  
Но в колгосп не піду!

Всі ми: “Тату, ну давай заберемо коня!” Як ми сильно хотіли того коня! Батько у 30-му році здав у колгосп свого коня і 3 га землі. А тепер що він з ним буде робити? “Відв'яжіть і переженіть на другий бік шляху, хай пасеться!” Що і зробили»<sup>17</sup>.

Немає сумніву, що й цей сюжет породили цілком реальні події. Він також став органічною частиною усної традиції, у процесі побутування зазнав певних модифікацій. Імовірно велику популярність його в народі засвідчують фіксації у Дніпропетровській, Полтавській, Сумській, Чернігівській, Черкаській, Вінницькій, Хмельницькій та інших областях. Вагомим доказом приналежності до фольклорної традиції є і висока довіра до зображених у ньому фактів, як історично правдивих і достовірних. Так, у 1940-х роках фольклорист Григорій Сенько зафіксував два варіанти вірша й опублікував їх у своїй збірці з таким коментарем: «В роки колективізації майже наполовину, в порівнянні з довоєнним часом, 1913 роком, занепадо тваринництво. Безпритульні сільськогосподарські тварини із “записочками” на шиї або хвості ходили без всякого догляду в степах і лісах, тому що їхні господарі були вивезені на Сибір або в іншій формі були ізольовані. Так, приміром, на Чернігівщині, у с. Гмирянці, у гриві коня була причеплена така записка:

Я кобила сіра,  
Шукаю сіна,  
Найду, не найду,  
А в колгосп не піду  
(запис від Миколи Гончаренка).

<sup>15</sup> Записала студентка Дніпропетровського державного університету Вікторія Кулько. Див.: Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мицик. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. Т. 1. С. 136; Народне слово. С. 37.

<sup>16</sup> Записав 1995 р. студент ДДУ Половій С. Див.: Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. С. 129.

<sup>17</sup> Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю. Мицика. Київ, 2014. Т. 10. С. 203.

А в одному з повітових міст Полтавщини 1930 року на шию козі було прив'язано дощечку з написом такого змісту:

Шерсть – Італії,  
Шкура – Болгарії,  
М'ясо – Германії,  
Ратиці – пролетарії  
(запис від Пилипа Хорунженка)<sup>18</sup>.

Цікаво, що на ранньому етапі функціонування цього фабулату (а за змістом він також близький до анекдоту: сміховий елемент закладений у вірші, включеному в сюжет) сюжетотворчу функцію виконував саме вірш. Тому немає сумніву, що й у цьому випадку вірш був прототекстом прозового наративу. Монострофа стала стійким елементом сюжету, який практично залишався незмінним. І це простежується у кількох варіантах. Розповідає Хохич Іван Дем'янович, 1919 р. н. із с. Бреусівка Полтавської обл.: «Ще згадується чомусь, як кобила в садку ситниківському ходила. Стара-стара, нікуди на годяща. На шию їй хтось почепив табличку, де було написано:

Ходжу, блукаю,  
СОЗу шукаю,  
СОЗу не знайду –  
На ковбаси піду...»<sup>19</sup>

Але згодом, у процесі трансляції, ролі їх змінились, уже не вірш, а прозова частина стала сюжетотворчим елементом, а оскільки вона почала варіюватись (кінь, дуже худий, але живий, ходив із табличкою; кінь уже мертвий, табличку знаходять ті, хто розробляє тушу), то відповідно це вимагало й варіювання самої монострофи, подібно до того, як, наприклад, варіювались зачин і кінцева формули частушки, коли одна частина твору вимагала модифікації іншої. Ось яскраві приклади цього фольклоротворчого процесу.

Розповідає Шульга Ілля Гаврилович, 1921 р. н., уродженець с. Верещакі Лисянського р-ну Черкаської обл., доктор історичних наук, професор Вінницького педінституту: «Пам'ятаю, як у колгоспі загинув кінь. Труп вивезли до провалля. Люди пішли рубати м'ясо, зняли бірку, прив'язану до хвоста. На ній написано:

Упала тут та і лежу,  
Дожидаю фуражу,  
А хто нами керує,  
Нехай мене у с... поцілує»<sup>20</sup>.

А ось розповідь Ростоцької (Лантух) Катерини Іванівни, 1927 р. н., із с. Козилівка Корюківського р-ну Чернігівської обл.: «Був і такий випадок. На фермі помер кінь і лежав на подвір'ї. Хтось написав такий вірш і поклав зверху:

Жито і пшеницю –  
Усе за границю.  
Ячмінь і овес –  
Державі увесь.  
А мені нема фуражу,  
То я ліг і лежу»<sup>21</sup>.

<sup>18</sup> Сенько Г. Правдивий український фольклор під совітами: Українські приповідки-частівки. Вінніпег: Новий шлях, 1947. С. 13, 14.

<sup>19</sup> Міщенко О. Безкровна війна. Книга свідчень / передмова О. Гончара. Київ: Молодь, 1991. С. 15.

<sup>20</sup> 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. Київ: Радянський письменник, 1991. С. 295.

<sup>21</sup> Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. / Упоряд. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. Київ, 2006. Т. 3. С. 185.



Звернімо увагу на те, що оповідач І. Шульга не був очевидцем події, адже в розповіді йдеться про коня, у вірші – про кобилу, отже він, імовірно, почув про це від своїх односельців, що само по собі підтверджує фольклорне походження сюжету. К. Ростоцька в п'ятирічному віці також навряд чи сама могла б прочитати записку, покладену на коня, – і це також доказ, що цей наратив, разом із текстом вірша, оповідачка перейняла від фольклорного оточення свого села.

Літературознавець із Черкас Василь Пахаренко в статті «Слово, що здолало смерть», наводить ще один, контамінований із двох різних формул, текст вірша-монострофи, якого він записав від Івана Денисовича Горобця, 1897 р. н., мешканця х. Удовоного Чигиринського району Черкаської обл.:

«Здохла чи вмерла –  
Копитами небо підперла:  
Масло, пшеницю  
Вивезли за границю,  
Ячмінь та овес  
Згноїв МТС.  
Не дивуйтесь, добрі люди, –  
Завтра й з вами таке буде»<sup>22</sup>.

У коментарі до тексту вчений повідомляє, що чув цю «співанку» в різних областях України – на Чернігівщині, Луганщині, Вінниччині, тобто як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні.

Запис В. Пахаренка, якби він був поданий без відповідного коментаря, можна було б сприймати як редукований текст, коли окремий елемент твору, у цьому разі вірш, функціонує самостійно. І це доказ того, що увесь наратив був добре відомим і дуже популярним, так що респонденти не мали потреби розповідати його повністю, достатньо було лише згадати найважливішу, ключову формулу, заради якої він розповідався. Однак із коментаря дізнаємося, що основний наратив також був і, очевидно, він, на відміну від віршованої частини, був стійким, оскільки В. Пахаренко подає його як загальне повідомлення про типову подію тих часів. Це зайвий раз переконує: і оповідачі-респонденти В. Пахаренка, і сам записувач, як і попередні кореспонденти, довіряли фольклорному тексту й вірили в правдивість висвітлених у ньому фактів: «В 1931, на початку 1932 років, люди були ще не настільки голодні, щоб сквапитися на падаль. І часто біля трупа через кілька годин знаходили на обривку паперу виведений карячкуватими буквами оцей монолог, що, до речі, дозволяло органам ГПУ робити висновок про діяльність глибоко законспірованих контрреволюційних організацій на місцях»<sup>23</sup>.

Журналістка та письменниця Любов Сердунич у книзі «Барва смерті – 33-й» наводить ще цілу низку текстів, написаних на табличках, із якими нібито відпускали голодну, приречену на смерть худобу блукати по селу: «Нас любили, поки ми робили»; «Хочу кушати»; «Іду до комуні»; «Іду до колгоспу»;

«Нема господаря,  
Нема їжі,  
Нема кому доглядати,  
Нема де ночувати»;  
«Ходжу, питаю (блукаю),  
СОЗу шукаю,  
А як знайду –  
На ковбасу піду,  
Хто мене перезимує, –  
Навесні в ноги поцілує»<sup>24</sup>.

<sup>22</sup> Пахаренко В. Слово, що здолало смерть (Насильна колективізація та штучний голод 1933 року в українській народній творчості). *Родовід*. 1991. № 1. С. 26.

<sup>23</sup> Там само. С. 26.

<sup>24</sup> «Барва смерті – 33-й»: Статті, спогади, фольклор про голодомор / Автор-упоряд. Л. Сердунич. Хмельницький, 2004. С. 28–29.

В. Пахаренко вказує на те, що всі ці тексти могли виникнути 1931 – на початку 1932 року. «У 1933 р. подібні “ідеологічні диверсії” раптом припинилися, – осатанілі від голоду люди зразу ж накидалися на конячі трупи»<sup>25</sup>.

Третій оригінальний сюжет пов’язаний із куркою, яку господар використав для демонстрації протесту проти непомірних продподатків. Цей наратив типологічно споріднений із попереднім і схожий на анекдот із трагічним змістом. Він так само фіксувався у різних регіонах України, і не лише як прозовий, але й як музично-вербальний текст.

Розповідає вже згадуваний Василь Баштаненко із с. Новопокровка Солонянського р-ну: «Неподалік жив дід, який славився мужністю й гумором. Коли він зневірився, що можна виконати норму здачі яєць, то повісив на воротах за шию мертву курку. На груди її почепив табличку з написом: “Не змогла знести 300 яєць. Покінчила життя самогубством”»<sup>26</sup>.

Можна було б повірити в те, що це – реальні факти, однак разюча подібність структури й художніх засобів цих текстів усе ж переконують у тому, що вони є не що інше, як віддалені варіанти одного й того ж фольклорного наративу. Тим паче, що в науковій літературі вже є непоодинокі підтвердження висловленої нами думки. У збірнику «Українська народна сатира і гумор» (1959), який упорядкував Григорій Нудьга, опубліковано пісню «Про фашистські порядки» («На Україні земля чорна»). У ній перелічують всі злочини окупаційної гітлерівської влади проти мирного населення України: відбирання харчових продуктів та худоби, спалення сіл, вивезення молоді на примусові роботи до Німеччини тощо. І поміж іншим маємо й такі дві строфи:

Курка вішатися має, та курка має, та гей!  
Що нестися не встигає, та не встигає, та гей!  
Вішатись не маєш права, не маєш права, та гей!  
Бо яєць ти ще не здала, та ще не здала, та гей!»<sup>27</sup>

А фольклорист Євген Луньо в статті «Природа комізму повстанської сатиричної пісні “Післав Сталін свої діти”» цитує одну з сатиричних повстанських пісень «В большевиків руді морди», де є такі слова:

У Борщеві там коза втопилась в Нічвалі,  
Бо не могла, бідна, здати молока державі»<sup>28</sup>.

Отже, йдеться про фольклорний мотив «худобина покінчує життя самогубством через неспроможність виконати заготівельний план», який потребує докладнішого студювання.

Безсумнівно, що в цьому випадку розглянутий нами наратив ліг в основу обох куплетів. Отже, це прямий доказ того, що анекдот про курку не лише існував реально, а й також був популярним у народі, і навіть настільки, що його сюжет використовували в творенні зразків інших жанрів. Отже, народна творчість, як бачимо, навіть в умовах окупаційних тоталітарних режимів гостро відгукувалася на всі злободенні події, особливо на ті, які були важливими й типовими для селянського середовища.

## References

Borysenko, V. K. (2007). *Svicha pamiaty: Usna istoriia pro henotsyd ukrayintsiv u 1932–1933 rokakh* [Memory Candle: An Oral History of the Ukrainians’ Genocide in 1932–1933]. Kyiv, Ukraine.

<sup>25</sup> Пахаренко В. Слово, що здолало смерть. С. 26.

<sup>26</sup> Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. Київ, 2005. Т. 1. С. 136.

<sup>27</sup> Українська народна сатира і гумор (вид. друге, доповнене) / Упорядкув. та вступ. ст. Г. А. Нудьги. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1959. С. 246.

<sup>28</sup> Луньо Є. Природа комізму повстанської сатиричної пісні «Післав Сталін свої діти». *Народознавчі зошити*. 2010. № 1–2. С. 141.

Kovalenko, L., Maniak, V. (Ed.). (1991). 33-i: Holod. Narodna knyha-memorial [33th: Famine. People's Book-Memorial]. Kyiv, Ukraine.

Kyrchiv, R. F. (2010) Dvadtsiate stolittia v ukraiïnskomu folklori [The twentieth century in Ukrainian folklore]. Lviv, Ukraine.

Lunio, Ye. (2010). Pryroda komizmu povstanskoiï satyrychnoiï pisni "Pislav Stalin svoii dity" [The comedy nature of the rebellions' satirical song "Stalin sent his children"]. *Narodoznavchi zoshyty – Ethnographicnote books*. Kyiv, Ukraine.

Mishchenko, O. (1991). Bezкровna viina. Knyha svidchen [Bloodless war. Book of testimonies]. Kyiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu. (Ed.). (2005). Ukraiïnskyi holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv [Ukrainian Holocaust 1932–1933: Testimonies of Survivors]. Vol. 1. Kyiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu. (Ed.). (2014). Ukraiïnskyi holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv [Ukrainian Holocaust 1932–1933: Testimonies of Survivors]. Vol. 10. Kyiv, Ukraine.

Mytsyk, Yu., Ivannikova, L. (Ed.). (2006). Ukraiïnskyi holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv [Ukrainian Holocaust 1932–1933: Testimonies of Survivors]. Vol. 3. Kyiv, Ukraine.

Pakharenko, V. (1991). Slovo, shcho zdolalo smert (Nasylna kolektyvizatsiia ta shtuchnyi holod 1933 roku v ukrayinskii narodnii tvorchosti) [The word that overcame death (Violent collectivization and artificial famine in 1933 in Ukrainian folk art)]. *Rodovid – Genealogy*, 1.

Semenko, Yu. (Ed.). (1992). Narodne slovo. Zbirnyk suchasnoho ukraiïnskogo folkloru [Folk word. Collection of modern Ukrainian folklore]. Lviv, Ukraine.

Serdunych, L. (Ed.). (2004). "Barva smerti – 33-i": statti, spohady, folklor pro holodomor ["Colors of Death – 33th": articles, memoirs, folklore about the Holodomor]. Khmelnytskyi, Ukraine.

Volia, O. (2002). Mor: Knyha buttia Ukraïny [Pestilence: The Book of Genesis of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

**Іваннікова Людмила Володимирівна** – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ (вул. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна).

**Ivannikova Liudmyla V.** – Ph.D. in Philology, a senior research fellow at the Department of Ukrainian and Foreign Folkloristic of the NASU. Rylskyi Institute for Art Studies Folkloristics and Ethnology (4, Hrushevskoho Street, 01001, Kyiv, Ukraine).

E-mail: ivannikovafolk@ukr.net

## **FOLKLORE SUBJECTS INCORPORATED IN ORAL MEMOIRES ABOUT THE FAMINE OF 1932–1933**

*The article aims to find out the folklore origin of individual subjects incorporated into memoirs about the famine. The methodology is based on comparative & typological method. The scientific novelty. There are three most common subjects found in many stories. The author submits a number of proofs they are folklore texts. This includes presence of variants and their existence in very remote regions as well as almost complete identity of poetic samples they contain. Conclusions. In the foreground is the image of a folk singer who performed anti-Soviet songs and ballads in public and forfeited life or was persecuted for that. Such cases were not rare. The author considers these stories contain not real memories, but a typical folklore subject. Its' development is similar, but this is also true about a song text performed by a kobzar when being led to the police station. The stories about these cases were folklorized and gradually turned from memoir into fabulat close to*

*anecdote. This subject has survived to the present day. Those who tell a story and those who listen and writes it have confidence in its credibility. Such a scheme is typical for all the subject variants. Only ending changes. To substantiate this hypothesis, the author provides different versions of the subject recorded at different times and in different Ukraine regions. It is suggested the versions telling about a kobzar's death should be considered the later ones. The existence of a series of monostrophe poems about horses' death during the famine gave rise to another folklore subject about a horse carrying a poster / note / plate on its neck / at a tail / in a mane. A political poem was written on it. No doubt, that subject was generated by quite real events. Obviously, it was very popular. It is also close to anecdote by its content. The laughable element is embedded in the poem included in the subject. In fact, at the first stage of this fabulat creation the poem "invented" the subject. Monostrophe was a stable element remaining virtually unchanged. However, later during translation process a prose part became a creating element for the subject. The author provides striking examples of folklore creation. The third original subject is about a chicken used by its owner to demonstrate a protest against excessive food taxes. This narrative is also typologically related to the previous one and resembles anecdote with a tragic content. It was recorded in Ukraine different regions as well, being not only a prose, but also a musical-verbal text.*

**Key words:** oral memoirs about the famine, folklorization, folklore creation, monostrophe poems, political folklore, protest folklore.

**Дата подання:** 11 грудня 2020 р.

**Дата затвердження до друку:** 18 січня 2021 р.

#### **Цитування за ДСТУ 8302:2015**

Іваннікова Л. Фольклорні сюжети, інкорпоровані в усні меморати про голод 1932–1933 років. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 121–132. DOI: 10.5281/zenodo.4679456.

#### **Цитування за стандартом APA**

Ivannikova, L. Folklorni suzhety, inkorporovani v usni memoraty pro holod 1932-1933 rokiv [Folklore subjects incorporated in oral memoirs about the famine of 1932–1933]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 121–132. DOI: 10.5281/zenodo.4679456.

